

સિદ્ધિ પ્રેરણા

ડૉ. ઇન્તેખાબ અનસારી

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર, કોલેજ ઓફ એજ્યુકેશન, ખરોડ, જિ.ભરૂચ
મો. ૯૮૨૫૪૧૭૪૬૦

ik_ansari73@yahoo.co.in

સિદ્ધિપ્રેરણાનો વિચાર પ્રચલિત કરવા માટે હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીના પ્રોફેસર મેકલેલેન્ડનું નામ ખૂબ જાણીતું છે. પ્રો. મેકલેલેન્ડે માણસે જાગૃત અવસ્થામાં કરેલા તરંગી વિચારોનું અર્થઘટન કરી, એની પ્રેરણાઓનો ક્યાસ કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં પણ માર્ગ કાઢીને આગળ વધનારી ઘણી વ્યક્તિઓને આપણે ઓળખીએ છીએ. વ્યક્તિઓમાં ઉદાહરણો પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે પ્રતિકૂળ સંજોગો, સામાજિક રૂઢિઓ કે મૂલ્યો, આર્થિક પછાતપણું કે અન્ય કોઈ પણ અવરોધો પ્રગતિને રૂંધી શકતા નથી. જાપાન, ચીન અને ઈઝરાયેલના દૃષ્ટાંતો આપણી સામે પડેલાં છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન તારાજ થઈ ગયેલા જાપાને ખુમારીપૂર્વક પોતાના સર્વનાશને વિકાસમાં પલટાવી નાખો છે. એવી વ્યક્તિઓ પણ જોવા મળે છે જેણે પોતાની પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિઓને તાબે થવાનું પસંદ ન કર્યું અને પોતાનો જીવનમાર્ગ પુરુષાર્થ વડે કંડાર્યો.

અહીં સવાલ એ ઉદભવે છે કે ખૂબ ખૂબ મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં આવી સફળતા એ લોકોને કેમ મળી ? અનેક સુવિધાઓ ધરાવતા પોતાના સમકાલીન હરીફોને પાછળ રાખીને તેઓ કેમ આગળ નીકળી ગયા ? એ લોકોની સફળતાનું રહસ્ય શું ? ક્યાં તત્વોએ એ લોકોને પ્રગતિ કરવા માટેનું બળ પૂરું પાડ્યું હશે ? પ્રો. મેકલેલેન્ડે આ બધા પ્રશ્નોના ઉત્તર મેળવવા ગંભીર પ્રયત્નો કર્યા. સંશોધનાર્થે વિશ્વના અનેક દેશોમાં તેઓ પોતાના સાથીદારો સાથે ફર્યા અને છેવટે એ અકળ તત્વોનો તાગ મેળવ્યો. વ્યક્તિની સફળતા સાથે સંકળાયેલા એ છૂપા તત્વોને તેમણે નામ આપ્યું સિદ્ધિ-પ્રેરણા (achievement motivation) અહીં, સિદ્ધિપ્રેરણાની ચર્ચા આપણે નીચેના પાસાંને ધ્યાનમાં રાખીને કરીશું.

સિદ્ધિ - પ્રેરણા એટલે શું ? સામાજિક પ્રતિષ્ઠા માટે નહીં, પણ પોતે કંઈક કર્યાનો આંતરિક સંતોષ પામવા માટે કોઈપણ કામ પાર પાડવાની અભિલાષા એટલે સિદ્ધિપ્રેરણા.

મેકલેલેન્ડ પ્રેરણાની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપે છે : સંતોષ પામવા માટે કોઈ પણ કામ પાર પાડવાની અભિલાષા એટલે સિદ્ધિપ્રેરણા. “ભાવાનુભૂતિવાળી પરિસ્થિતિમાં થતા ફેરફારમાં ગૌણ ઉદ્દીપક દ્વારા ઉત્પન્ન થતી પૂર્વશિક્ષણની સ્થિતિ એટલે પ્રેરણા”

વ્યક્તિઓની ધ્યેયસિદ્ધિ સાથે સંકળાયેલી પ્રેરણાને સિદ્ધિપ્રેરણા કહેવામાં આવે છે. ગુણવત્તાનાં મૂલ્યો સાથે હરીફાઈમાં મૂકી શકાય એ રીતે કાર્ય કરવા માટેના વિચારોની ગૂંથણીનું સાતત્ય એટલે સિદ્ધિ.

સિદ્ધિપ્રેરિત વ્યક્તિનાં લક્ષણો : સવાલ એ છે કે સિદ્ધિપ્રેરિત વ્યક્તિ કોને કહેવાય ? એનાં લક્ષણો કયાં? આ અંગે મેકલેલેન્ડના નીચેના વિચારો જાણવા જેવા છે.

વ્યક્તિગત જવાબદારી લેવાની ભાવના, શક્તિના સંદર્ભમાં પહોંચી વળાય તેવાં ધ્યેયો નક્કી કરવાની વૃત્તિ અને પરિણામના નક્કર પ્રતિપોષણની જરૂર – આ ત્રણ વિશિષ્ટતા ઊંચી સિદ્ધિપ્રેરણા ધરાવનાર લોકોમાં હોય છે.

મનોવિજ્ઞાનિકોના મતે કોઈપણ કાર્ય વધુ સારી રીતે કેમ કરવું એ અંગે સતત ચિંતન કરનાર સિદ્ધિની દરકાર કરે છે એમ કહી શકાય.

હાથવગા લાભોને દષ્ટિ સમક્ષ ન રાખતાં લાંબાગાળાના પ્રયાસો કરનાર વ્યક્તિ સિદ્ધિપ્રેરિત છે એમ કહી શકાય.

શ્રેષ્ઠતાનાં ધોરણો સાથે હરીફાઈ કરવી, અદ્વિતીય સફળતા માટે મથ્યા રહેવું અને લાંબા સમય સુધી એમાં ખૂંપી રહેવું એ ત્રણ સિદ્ધિપ્રેરિત વ્યક્તિના મુખ્ય લક્ષણો છે.

આવી વ્યક્તિ જો સિદ્ધિ અર્થપૂર્ણ જણાય તો સિદ્ધિ મેળવવાની પ્રવૃત્તિ અસરકારક રીતે ખંતથી કરશે.

એવી વ્યક્તિ પરિસ્થિતિમાંથી પડકાર શોધી કાઢે છે અને એને પહોંચી વળવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આ પ્રયત્નને અંતે પ્રાપ્ત થતી સિદ્ધિ એને આનંદ આપી જાય છે.

એવી વ્યક્તિઓ પ્રમાણમાં સહેલું અને સહેલાઈથી થઈ શકે તેવું કામ પસંદ કરતી નથી.

એવી વ્યક્તિઓ પોતાનાં સિદ્ધિ સોપાનો જાતે જ નક્કી કરે છે અને બહારની મદદની આશા રાખતી નથી. બાહ્ય ઈનામો, પ્રલોભનો કે અન્ય લાભો તેમને આકર્ષી શકતા નથી. તેઓ તો આકર્ષાય છે પરિસ્થિતિમાં રહેલા પડકારથી.

પોતાના કામની પ્રશંસા થાય અથવા પોતાને પ્રતિપોષણ મળે એવી અપેક્ષા તેઓ રાખતા હોય છે.

જ્યાં સુધી જવાબદારી સોંપવામાં ન આવે ત્યાં સુધી આવી વ્યક્તિઓ આગળ આવતો નથી. તેઓ ઈચ્છે કે પોતાને કોઈ જવાબદારી સોંપાય અને પોતાનામાં વિશ્વાસ મૂકવામાં આવે. જો તેને જવાબદારીપૂર્ણ કામ સોંપવામાં આવે તો એ કામ શ્રેષ્ઠ રીતે પૂરું કરવા તેઓ સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે.

તેઓ દરેક કાર્ય મૌલિકતાથી કરે છે. તેઓ પ્રણાલિકાને તિલાંજલી આપી દરેક કાર્યને પોતાનો સ્પર્શ આપે છે અને એ રીતે બધાથી અલગ તરી આવે છે.

તેઓ નિષ્ફળતાને ટાળવાનો પ્રયત્ન નથી કરતા પણ સફળતા મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આમ, તેમનો કામ કરવાનો અભિગમ આક્રમક હોય છે, રક્ષણાત્મક નહીં.

તેઓ હંમેશાં ગણતરીબાજ હોય છે. સફળતાની નક્કર અને વાસ્તવિક શક્યતાઓ તરફ તેમની દૃષ્ટિ સવિશેષ હોય છે.

પોતે શું કરી શકે એમ છે અને શું કરી શકે એમ નથી, એ બંને હકીકતોથી તે સુજાત હોય છે. પોતાના અંકુશ હેઠળની પરિસ્થિતિનો શ્રેષ્ઠ ઉપયોગ કરી સફળતા મેળવવાનો ઉદ્દેશ તે સતત ચાલુ રાખે છે.

આવી વ્યક્તિઓ કોઈપણ વાત પ્રારબ્ધ પર છોડી દેવાનું પસંદ કરતી નથી. પુરુષાર્થ દ્વારા પોતાનું કાર્ય સફળતાપૂર્વક પાર પાડવામાં તેઓ કુશળ હોય છે જ્યારે અવરોધ, નડતર, પ્રતિકૂળતા, અશક્ય વગેરે જેવા શબ્દોને તેઓ ભાગ્યે જ ગણકારે છે.

સિદ્ધિપ્રેરણા અને વર્ગશિક્ષણ

સિદ્ધિની જરૂરિયાત માટે મેકલેલેન્ડે need for achievement અથવા 'nach' શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. પ્રગતિ માટે આ 'nach' વધારવાની જરૂર છે. રોજબરોજનાં શિક્ષણમાં આમ શી રીતે થઈ શકે એ દર્શાવતાં સૂચનોની નોંધ લેવી હિતાવહ થઈ પડશે.

પ્રો. મેકલેલેન્ડ હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીમાં કાર્ય કરે છે. પોતાના સંશોધનાર્થે તેઓ સાથીઓ સાથે દેશવિદેશમાં ફર્યા. એમણે માછીમારો, વિદ્યાર્થીઓ અને વ્યાપારીઓ પર પ્રશિક્ષણ કાર્યક્રમો દ્વારા સિદ્ધિપ્રેરણા વધારવા અંગેના પ્રયોગો પણ કર્યા. એમણે પોતાનાં સંશોધનોના નીચોડરૂપે ઘણા પુસ્તકો લખ્યાં, જેમાં 'achieving society' નામનું પુસ્તક ખૂબ પ્રખ્યાત થયું. અર્થશાસ્ત્ર અને મનોવિજ્ઞાનના સમન્વય દ્વારા સમાજને સિદ્ધિના માર્ગે કઈ રીતે આગળ લઈ જઈ શકાય તેનો ઉત્તર એમાં અપાયો છે. ૧૯૬૧માં પ્રસિદ્ધ થયેલાં આ પુસ્તકે અર્થશાસ્ત્રીઓ અને મનોવિજ્ઞાનીઓને નવી દિશામાં વિચારવાની ફરજ પાડી છે.

આવું જ બીજું નોંધપાત્ર પુસ્તક છે 'Motivating Economic Achievement'. આ પુસ્તકમાં મેકલેલેન્ડે પ્રતિપાદિત કર્યું છે કે માનવી પોતે પોતાનું ભાવિ ઘડી શકે છે. ભારતમાં કાકીનાડા અને વેલોર ખાતે સિદ્ધિપ્રેરણા વધારવા માટેના જે કાર્યક્રમો હાથ ધરાયા હતા તેનો અહેવાલ મેકલેલેન્ડે આ પુસ્તકમાં રજૂ કર્યો છે. લેખક માને છે કે વ્યક્તિના સંજોગો સુધરે અને તેની આસપાસનું વાતાવરણ વધુ સાનુકૂળ બને એટલે એનામાં આપોઆપ આગળ વધવાની તમન્ના જાગે જ.

આ જ લેખકનું 'Roots of Consciousness' નામનું ત્રીજું એક પુસ્તક પણ ખૂબ જ જાણીતું એમાં મનુષ્યમાં રહેલા સિદ્ધિના ઈરણને લેખકે, મનુષ્યનાં વિચારમાં સિદ્ધિની કેવી કેવી સંકલ્પના, આકાંક્ષા હોય છે તે સંદર્ભમાં તપાસ્યું છે. વળી, સિદ્ધિપ્રેરિત વ્યક્તિનાં લક્ષણો દર્શાવવાનો પ્રયત્ન પણ એમાં થયો છે. એમાં

દેશવિદેશની પ્રગતિનાં કારણોનું વિશ્લેષણ કરી સિદ્ધિપ્રેરણાનું મહત્વ પણ સમજાવવામાં આવ્યું છે.

પોતાનાં સંશોધનોને અંતે મેકલેલેન્ડે જે તારણો કાઢ્યાં તેમાંનાં કેટલાંક મહત્વના તારણો એમના જ શબ્દોમાં જાણવાનું રસપ્રદ થઈ પડશે.

- સિદ્ધિપ્રેરણા અગેના બધાં જ સંશોધનોએ જે એક વાત મને શીખવી તે એ છે કે વ્યક્તિઓ જાતે જ પોતાનું ભાગ્ય ઘડી શકે છે.
- શું તક વ્યક્તિઓને પ્રવૃત્તિ તરફ નથી પ્રેરતી ? સાચે જ પ્રેરે છે, પરંતુ સિદ્ધિ તરફ અભિમુખ હોય તેવા લોકોને વધુ પ્રમાણમાં (પ્રેરે છે.) જો બીજને ઉગાડવા હોય તો જમીન તો તૈયાર જોઈએ જ ને? સિદ્ધિપ્રેરિત વ્યક્તિ જ તકનો લાભ ઝીલે છે.
- સંશોધનોમાંથી જો એક જ નિર્ણય તારવવાનો હોય તો તે એ હોઈ શકે કે માનવી ઇતિહાસકારોએ વર્ણવેલ સંજોગોનો ગુલામ નથી. એની પાસે તો કાર્ય માટે વધારે સ્વતંત્રતા હોય છે, પોતાની પ્રતિક્રિયા બદલવાની ક્ષમતા હોય છે અને પોતાના વાતાવરણમાંથી જ તકો શોધવાની દૃષ્ટિ તે મેળવી શકે છે.
- વિકાસપંથના મોટા ભાગનાં અવરોધો તો જોનારની આંખમાં વસેલા હોય છે, નહીં કે સાહસિકની મનોસૃષ્ટિમાં. મહત્વનું તો એ છે કે માનવીએ પ્રથમ તો પોતાનામાં જબરી આત્મશ્રદ્ધા પ્રગટાવવી જોઈએ અને માનવું જોઈએ કે ‘એ મારાથી થઈ શકે એમ જ છે.’
- શું માનવર્તન બદલી શકાય? માનવવ્યક્તિત્વ, ક્રિયા કે પ્રતિક્રિયાની ભાત બદલી શકાય ? ઘણાં લોકો સ્પષ્ટપણે એમ માને છે કે એ તો બહુ કઠિન છે, સમય માગનારો અને ખર્ચાળ રસ્તો છે અને તેથી મહત્વનો નથી, પણ સંશોધનોથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ખરેખર એવું નથી (અર્થાત માનવવિચાર અને વર્તન બદલી શકાય છે.)
- તક? હા. એ માનવસિદ્ધિ મેળવવા માટેના ઘણા પાસાં માટેનું એક પાસું છે. પણ તક તો તે જ માનવી ભાળી શકે છે, જેનામાં સિદ્ધિપ્રેરણા રહેલી હોય.
- સિદ્ધિપ્રેરણાઓ આંક એ મન માટેની સૃષ્ટિ દર્શાવે છે, નહીં કે પાત્ર પ્રતિક્રિયાની સૃષ્ટિ.
- તક કેવળ સિદ્ધિપ્રેરિત વ્યક્તિને માટે જ પડકારરૂપ હોય છે.
- આપણું કામ ખરેખર તો આ છે: માનવીમાં સિદ્ધિ માટેની ભૂખ જાગૃત કરવાનું. એમના પોતાના ભાવિમાં એમની શ્રદ્ધા જગાડવાનું અને એમની સિદ્ધિમાં એમનો વિશ્વાસ પેદા કરવાનું.
- મારું તો શમણું છે કે કોલેજ પ્રવેશ શૈક્ષણિક બાહોશી પર નહીં, પરંતુ વિદ્યાર્થીની સર્જનશીલતા (Creativity) ના આધારે અપાતો હોય એવો દિવસ આવે.